

*Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı
Türkiye'sinde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu***

*Dilemma Of Development: The Agricultural Bank
And Agricultural Reform In Ottoman Turkey, 1888-1908****

Donald QUATAERT

Çeviren: Salih KIŞ*

ÖZET

Varoluşunun son yüzyılında, Avrupa egemenliğindeki dünya düzenine adapte olmaya ve mevcudiyetini sürdürmeye çalışan Osmanlı Devleti, hayatın her alanında hissedilen uzun vadeli bir dizi reform programı başlattı. Gerçekleştirilen tarım reformlarının kalbinde ise Ziraat Bankası yatmaktadır. Çünkü bankanın tecrübeleri incelendiğinde, II. Abdülhamit dönemi tarım reformlarının doğasını ve Osmanlı'nın son döneminde gerçekleştirdiği ekonomik gelişim sırasında karşılaştığı sorunların nedenini araştırma imkânı doğmaktadır. Banka, Osmanlı yönetiminin Türk ekonomisinin gelişiminde doğrudan rol üstlendiği bir araç haline geldi. Osmanlı ekonomik reformu, uzun vadeli gelişim ihtiyacı ile öncelikli mali yükümlülükleri yerine getirme aciliyeti arasında sıkışıp kaldı. Bankanın tarihi, Osmanlı'nın içinde bulunduğu bu finansal açmazı net bir şekilde sergilemektedir.

ANAHTAR KELİMELER

Ziraat Bankası, Ziraat Reformu, II. Abdülhamit, Osmanlı Ekonomisi

ABSTRACT

During the final century of its existence, the Ottoman state, seeking to adapt and survive in a European-dominated world, launched a series of far-ranging reform programs touching nearly every aspect of Ottoman life. At the heart of these reforms lay the Agricultural Bank (Ziraat Bankasi). The experiences of the bank as a means of exploring the nature of Hamidian agricultural reform and some problems

* Arş.Gör., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Osmanlı Mali Tarihi açısından önemli bir yere sahip olan bu makale, Türkçe çevirisine izin veren ve 10 Şubat 2011 tarihinde ebediyete intikal eden Prof. Dr. Donald Quataert'in anısına ithaf edilmiştir.

*** "Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", International Journal of Middle East Studies, Vol. 6, No. 2, Cambridge 1975, pp. 210-227.

of economic development in the late Ottoman period. The bank was the instrument through which the Ottoman administration assumed a direct role in the development of the Turkish economy. Ottoman economic reform caught between the need for long-term development and the overriding urgency of immediate fiscal obligations. The bank explicitly functioned as the vehicle for the regeneration of agriculture, a feat that would have alleviated Ottoman financial exigencies.

•

KEY WORDS

Agricultural Bank, Agricultural Reform, II. Abdülhamit, Ottoman Economy

GİRİŞ

Varoluşunun son yüzyılında, Avrupa egemenliğindeki dünya düzenine adapte olmaya ve mevcudiyetini sürdürmeye çalışan Osmanlı Devleti, hayatın her alanında hissedilen uzun vadeli bir dizi reform programı başlattı.¹ Bu programların mali altyapısı ağırlıklı olarak, hem Osmanlı hem yabancı gözlemcilerin yoksul, geri kalmış, ama büyük potansiyele sahip olarak nitelendirdiği ziraî ekonomiye dayanıyordu. Ekseriyetle bu gözlemcilere göre Anadolu sanayileşen dünyaya ziraî ürün ve hammadde sağlama görevini de üstlenmişti. Türk ziraî üretiminin büyümesi, Avrupa'nın artan taleplerinin karşılanmasına ve gelirleri çoğaltıp Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı ve modernizasyonu için gerekli olan sermayeyi sağlamaya yardımcı oluyordu.

Sultan II. Abdülhamit'in (1876-1909) uzun süren saltanatı boyunca Osmanlı yönetimi dikkatle düşünülmüş, ancak hakkını vererek uygulanmamış bir dizi tarımsal reform programını başlattı ve destekledi. Şehirlerin yoğun olduğu, deniz kıyılarına ve demir yolu hatlarına yakın olan Anadolu'nun² bazı bölgeleri 1876'da ihracat maksadıyla fazla ürün yetiştirdi. Buna rağmen çiftçiler genellikle asgarî ölçüde tarımla uğraştılar. İlkel bir teknoloji, okumamış ve fakir bir köylü sınıfı, yetersiz bir ulaşım ve iletişim sektörü, genellikle etkisiz ve başka sorunlarla meşgul bir hükümet tarım üretimini sınırlandırıyor. Dönem boyunca Osmanlı ekonomisi ve toplumunun bu ve diğer yönleri eksik de olsa yeni şekillere büründü. İmparatorluk topraklarındaki devlet mülkiyeti yerini yavaş yavaş özel mülkiyete bıraktı. 1890 sonrası çağda demiryolları İç Anadolu'nun tahıl yetiştirilen bölgelerine kadar girdi ve bu alanları dünya pazarına soktu. 1876 ile 1908 yılları arasında aşar vergisinden elde edilen kazanç % 79'a yükselirken, Anadolu'dan yapılan tarım ihracatının değeri % 45 arttı.³

Gelenekçi II. Abdülhamit rejimi daha refah vatandaşların daha güçlü bir devlet meydana getireceğine inanıyordu. Bu rejim özellikle en önemli sektör

¹ Bu makale, ilerideki bölümlerde Quataert tezi olarak atıfta bulunulacak "Anadolu'da Tarım ve Osmanlı Reformu, 1876-1908" (Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles, 1973) adlı doktora tezinin gözden geçirilmiş bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu araştırmayı mümkün kılan desteklerinden ötürü Yurtdışı Burs Programına duyduğum minnettarlığı belirtmek isterim.

² Bu çalışmadaki "Türkiye" ve "Anadolu" terimleri birbirinin yerine kullanılabilir. Her iki tabir de günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin Rumeli olarak adlandırılan Avrupa kıtasındaki toprakları ile Ege Denizi'ndeki Türk adalarının dışında kalan bölgeyi işaret etmektedir.

³ Quataert tezinde (sayfa 347-362) sunulan aşar vergisi verilerinden ve bir ihracat analizinden elde edilmiş oranlardır.

olan tarımın iyileştirilmesiyle çiftçi sınıfının zenginleşeceği, tarımdan elde edilen gelirlerin artacağı ve daha güçlü bir Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkacağı düşüncesini benimsedi. II. Abdülhamit hükümeti tarafından başlatılan zirai reform programları ihracat pazarlarına yönelik daha üretken ve daha kârlı bir tarım yaratma çabası içindeydi. Devlet amacını gerçekleştirmek için tarım okulları açtı; model çiftlik ve tarlalar tesis etti; zirai uzmanlardan kurulu, kendi kendini idame ettirebilen yetişmiş bir bürokrasi meydana getirdi. Bu kurumlar modern tarım uygulamalarını köylü sınıfına tanıtmak ve üretimi arttırmalarını kolaylaştırmak hedefindeydi. Üstelik hükümet, kazançlı mahsuller yetiştiren çiftçilere vergi indirimini sağladı; ıslah edilmiş tohumlar dağıttı; modern tarım aletleri ithal edip bunları çiftçilere tanıttı.

Gerçekleştirilen tarım reformlarının kalbinde ise *Ziraat Bankası* yatmaktadır. Elinizdeki makale Ziraat Bankası'nın bankacılık tecrübelerine yer vermektedir. Çünkü bankanın tecrübeleri incelendiğinde, II. Abdülhamit dönemi tarım reformlarının doğasını ve Osmanlı'nın son döneminde gerçekleştirdiği ekonomik gelişim sırasında karşılaştığı sorunların nedenini araştırma imkânı doğmaktadır. Burada üç ana konu ele alınmaktadır: Ziraat Bankası'nın kuruluşu; çiftçilere düşük faizli krediler sunan büyük bir destek programının başarısı; bir kredi kurumu olan bankanın, çiftçilerin bütün ihtiyaçlarını karşılamasa da geleneksel tefeci sınıfının fahiş oranlarına karşı bir alternatif oluşturması. Banka kredileri, kazançlı tarım politikasıyla birlikte bölgeleri belirli ölçüde harekete geçirmek amacıyla verildi. Hükümet bu kredilerden bir fayda sağlamadı ama daha çok Anadolu'daki tarımsal sermaye dağılım modeliyle alakalı yenilikçi olmayan bir yatırım politikası sergiledi. Yirminci yüzyıla kadar Türkiye'nin tek yerli bankası olan Ziraat Bankası ile birlikte ekonomik modernizasyonu iç tasarruflardan finanse eden, düzenli ve hükümet destekli bir banka oluşumu meydana geldi. Osmanlı, zirai reform programının tüm sermayesini bankanın kârlarıyla oluşturdu. Banka, Osmanlı yönetiminin Türk ekonomisinin gelişiminde doğrudan rol üstlendiği bir araç haline geldi. Osmanlı ekonomik reformu, uzun vadeli gelişim ihtiyacı ile öncelikli mali yükümlülükleri yerine getirme aciliyeti arasında sıkışıp kalmıştı. Bankanın tarihi, Osmanlı'nın içinde bulunduğu bu finansal açmazı net bir şekilde sergilemektedir. Banka, tarımın yeniden canlandırılması için açıkça bir araç işlevi gördü ki bu, Osmanlı finansal ihtiyaçlarını azaltan bir başarıydı. Mamafih bu mali ihtiyaçlar acil çözüm bekliyordu, öncelikli olarak banka kaynaklarına ihtiyaç duyuyordu, ancak banka anaparasını tüketmişti ve bu durum bankanın tüm hedeflerini gerçekleştirmesine engel oluyordu.

A-BANKANIN TEŞKİLAT YAPISI VE KREDİ VERME USULLERİ

Osmanlı'nın deneme yanılma yollu reform süreci Ziraat Bankası'nda da uygulandı. Makalenin bu bölümü bankanın evrimini, kredi verme ve görev usullerini ele almaktadır. Bankanın geçirdiği evrim analiz edildiğinde, çiftçisine etkili yardımlarda bulunabilmek için hükümetin bir arayış ve çaba içerisinde olduğu açıkça gözükmemektedir. Bankanın teşkilat yapısı ve kredi verme usulleri incelendiğinde üç aşamalı bir amaçla karşılaşılmaktadır. Yapılan incelemede, ilk olarak, dar gelirli Osmanlı hükümeti tarafından alınan tedbirlerin devletin mali çıkarlarıyla çiftçilerin ihtiyaçları arasında dengeli olması gerektiği öne sürülmekte; ikinci amaçta Anadolu'daki fakir çiftçi sınıfı tarafından kullanılan banka olanaklarının ne ölçüde olduğu konusundaki spekülasyonların çerçevesi çizilmekte; son olarak da bir zirai reform aracı olarak bankanın gerçek etkisiyle öngörülen etkisi arasındaki fark ortaya konulmaktadır.

27 Ağustos 1888'de padişah fermanıyla kurulan Ziraat Bankası, daha önce kurulan tarımsal kredi kurumlarının teşkilat yapılarından ve tecrübelerinden mümkün mertebe yararlandı.⁴ Ünlü reformcu Mithat Paşa 1863 senesinde Tuna vilayetinde Memleket Sandığı'nı kurmuştu. Daha sonra imparatorluğun her yerinde çoğalan bu borç verme kurumları birtakım yönetsel ve finansal yetersizliklerden ötürü zarar gördü. 1883'te oluşturulan Menafi Sandığı bu problemlerin bazılarını düzeltti. Banka da bu çözümleri kendi mali ve yönetim düzenine dâhil etti. Bütünüyle özerk ve maaşsız bir yönetime sahip olan Memleket Sandığı, yüksek bir organa karşı sorumlu olmayan memurlarının suiistimallerine çanak tutmuştu.⁵ Menafi Sandıklarının yanında Ziraat Bankası da İstanbul hükümetinin doğrudan denetimi altında çalıştı. Ticaret Nezareti (Bakanlığı) önce Menafi Sandığı işlemlerini, sonra da Ziraat Bankası işlemlerini teftiş etti. Bakanlık sekiz ile on üyeden oluşan İstanbul tabanlı merkezî bir idarî banka kurulu tayin etti. Şurayı Devlet'in atadığı bir kişi tarafından talimat alan kurul üyeleri önde gelen banka memurları, Ticaret Bakanlığı, Divan-ı Muhasebat, Ti-

⁴ Banka düzenlemelerinin yer aldığı metinler iki temel kaynaktan mevcuttur. Birinci kaynak birincisi, *Düstur*'un ilk serileri (V-VIII Ankara, 1937-43) 1884-1908 dönemine ait Osmanlı mevzuatının çağdaş resmî bir tercümesini oluşturmaktadır. İkinci kaynak ise Yusuf Saim Atasağun, *1888-1939, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası* ile ayrı ayrı sayfalandırılmış olan *1888-1938 Mevzuat İlavesi* (İstanbul, 1939)'dir. Atasağun, *Ziraat*, banka hakkında yapılmış, eksiksiz ve titiz bir çalışmadır; Atasağun, *Mevzuat*, ise önemli pek çok banka yasası metinlerini içermektedir. 19 Zilhicce 1305/27 Ağustos 1888 tarihli ana sözleşme metnini görmek için *Düstur*'un, VI. cilt (Ankara, 1939) 136-142. sayfalarına ve Atasağun, *Mevzuat*'ın, 14-19. sayfalarına bakınız.

⁵ 17 Rebiülahir 1284/19 Temmuz 1867 tarihli *Memleket Sandıkları Nizamnamesi* metni için Atasağun, *Mevzuat*, 1-7. sayfalara bakınız. Atasağun, *Ziraat*, 2-7. sayfalar; A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le regne du Sultan Mahmoud II jusqu' d nos jours* (Paris, 1903), 205-6. sayfalar; *Takvim-i Vekayi* (İstanbul), 28 Muharrem 1287/30 Nisan 1870.

caret ve Ziraat Odası ve ayrıca umum-i ziraat müfettişliği gibi mevkilerden seçildi. Kurul aylık toplantılarında yönetsel uygulamaları gözden geçirdi ve banka şubesi açma veya kapatma, ipotekli mülkiyetlerin icrası ve banka çalışanlarının maaşları gibi belli başlı konularda kararlar aldı. Buna ek olarak, kurul yıllık muhasebe kayıtlarını Maliye Nezaretine sundu.⁶

Olanaklarını daha geniş çapta elde edilebilir kılma çabası içerisindeki banka, imparatorluk içinde 400'den fazla şube açtı.⁷ Her şube ofisinin başında merkezden atanmış maaşlı bir müdür ve müdür yardımcısı bulunuyordu. Belediye ticaret ve ziraat odalarından gelen iki üye ile mahalli ziraat müfettişinden oluşan maaşsız bir yönetim kurulu, şube müdür ve yardımcılara yardım ediyordu. Banka müdürü üzerinde mahalli bir denetim ölçüsü oluşturmak amacıyla kurul başkanlığında mahalli seçilen temsilcilerden biri bulunuyordu. Genellikle kazadaki bir şube, İstanbul'a karşı sorumlu olan vilayetteki şubeye rapor verirdi. Büyük ekonomik öneme sahip kazalar doğrudan başkentte rapor verirdi. Etkili bir merkezi denetim sağlamak amacıyla İstanbul Kurulu direkt olarak hem kaza hem de vilayet kurullarına emirler yayınlardı.⁸

Ziraat Bankası'nın anaparası birkaç kaynaktan gelirdi. Banka, geri ödenmiş kredilerin iadesinden ve faizlerinden elde edilen meblağların yanında Menafi Sandıklarının geri kalan sermayesini de miras olarak aldı. İlave sermaye birikimi iki kaynaktan sağlandı. Bu kaynaklar bankanın net kârının üçte biri ile menafi iane hissesi ek vergisinden elde edilen kazançlardı.⁹ Menafi Sandığı sisteminin büyük bir reformu olan bu son kaynak, işbirlikçi tarza sahip selevinin, üyelerinin gönüllü katkılarına bağımlılığını ortadan kaldırdı. Daha doğrusu menafi iane hissesi kalıcı ve zorunlu % 1 oranında bir ek vergiydi ve kredilere düzenli bir fon kaynağı sağlamak için imparatorluktaki bütün çiftçiler tarafından ödenirdi. Bu ek vergi, Ziraat Bankası'nın kuruluşundan sonra da yürürlükte kaldı ve yeni banka sermayesinin büyük bir kaynağı haline geldi.¹⁰ Ek vergi, teoride, çiftçilerin kendi kendilerine yetebilme yöntemi olarak işlev gördü ve hükümetin zirai reform programları çiftçilerin ekonomik durumlarını iyileştirmek amacıyla tasarlandı.

⁶ 1888 sözleşmesinin 12. maddesi; ayrıca, Atasağun, *Ziraat*, s. 48.

⁷ Aynı eserin tablolarından elde edilmiştir, s. 126.

⁸ Du Velay, *Essai*, s. 208; Atasağun, *Ziraat*, s. 115.

⁹ 1888 sözleşmesinin 4-6. maddeleri; ayrıca, Atasağun, *Ziraat*, s. 154.

¹⁰ Atasağun, *Ziraat*, s. 7-9; Du Velay, *Essai*, s. 206; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Cilt. II (Paris, 1891), s. 14-15; Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Cilt. I (İstanbul, 1328), s. 175; 1888 sözleşmesinin 5. maddesi.

Banka, kredilerini vermeye başlamadan önce şubelere, potansiyel teminatların değerini saptamaları ve kendi vazife alanı içindeki toprakların bireysel ve toplu değerlerini gösteren kayıtları İstanbul'a göndermeleri talimatını verdi.¹¹ II. Abdülhamit döneminde dikkatle hazırlanmış kadastro planlarına rastlamak oldukça ender rastlanılan bir durumdu. Muhtemelen değerlendirmeler her kredi talebi için geçici bir gerekçeyle yapılırdı ve ana sözleşmede belirtildiği üzere önceden gerçekleştirilmezdi. Memleket ve Menafi Sandıkları, her biri ayrı ayrı % 12 ve % 9 faiz talep etti. Banka, önceki % 1 hizmet vergisiyle birlikte, kredileri yıllık % 6 oranında verdi.¹² Aslında sadece İstanbul Kurulu, bir yıldan fazla vadeli kredilere müsaade edebilirdi. Daha geniş yerel özerkliklere izin veren 1890 tarihli bir düzenlemeyle birlikte vilayetlerdeki şubelerin, üst düzey bir mercinin onayına gerek kalmadan on yıla kadar çıkan vadelerle kredi verebilmesine izin verildi. Ancak kaza şubeleri üç yıllık kredilerle sınırlandırıldı. Her şubenin tek bir çiftçiye verebileceği kredi miktarı ayrıca düzenlendi ve şubedeki anapara miktarıyla çeşitlendirildi. Verilebilecek kredi miktarı maksimum 150 lira olarak ayarlandı.¹³

Krediler prensipte ya bir ortak teminat ya da bir ipotekle teminat altına alınabilirdi. İşlemlerinin ilk altı yılı boyunca banka yalnızca ipotek teminatlı krediler verdi.¹⁴ Daha sonra bazı ortak teminatlı kredilerin verilmesine rağmen bu krediler, çoğunlukla "borçlu birey teminat olarak gayrimenkullerini göstermek zorundadır" kuralı dışında kaldı. 1908'e kadar ortak teminatlı kredilerin değeri her yıl bankanın verdiği kredi toplamının % 10'undan daha azını (genellikle de % 5'ten azını) kapsadı.¹⁵

Kredi almak için yapılması gereken formalite işler genellikle okuma yazma bilmeyen Osmanlı çiftçisine zor geliyordu ve ideal olarak kendisine uygun de-

¹¹ Ziraat Bankası, Nizamnamesine Zeyl Nizamname, tarafından düzenlenen işlemler, 30 Muharrem 1308/15 Eylül 1890. *Düstur*'daki metin, Cilt. VI, s. 742-5 ve Atasağun, *Mevzuat*, s. 19-22.

¹² *Düstur*, V (Ankara, 1937), 775-6; Atasağun, *Ziraat*, s. 2-4, 10-11, 23, 288; Du Velay, *Essai*, s. 205; 1888 sözleşmesinin 29. maddesi; *Le Journal de la chambre de commerce de Constantinople* (İstanbul, ilerideki bölümlerde "Journal" olarak atıfta bulunulacaktır), no. 156, 24 Aralık 1887; Edmond Dutemple, *En Turquie d'Asie: Notes de voyage en Anatolie* (Paris, 1883), s. 237.

¹³ 1888 sözleşmesinin 24. ve 28. maddeleri; Atasağun, *Ziraat*, s. 274-5. Kredi tavanları son olarak 1911'de yükseltildi. (Atasağun, *Ziraat*, s. 278-9).

¹⁴ 1888 sözleşmesinin 24, 26, 27. ve 34. maddeleri. Atasağun, *Ziraat*, s. 205-9, 229-30 ve 244.

¹⁵ *Journal*, no. 683, 5 Şubat 1898 ve no. 859, 22 Temmuz 1901. *Journal*, no. 1109, 7 Nisan 1906; 1901 senesinde 55 milyonluk toplam kredinin yalnızca 1,7 milyon kuruşunun gayrimenkul dışında kalan teminatlar üzerine verildiğini göstermektedir. Bakınız Atasağun, *Ziraat*, s. 345'deki tablo. Toplu kredi teminatına karşı hükümetin mukavemet göstermesi Büyük Britanya'daki, Parlamento Belgeleri ve Hesap Defterlerinde (ilerideki bölümlerde A+P olarak atıfta bulunulacaktır), 1907, Cilt 93, Wylie Konya'da, n.d., Waugh İstanbul'da ekinde, n.d. belirtilmektedir.

ğildi. Borç sandıkları kredi verirken borç alan kişinin borcunu geri ödeyebilme gücüne gerektiği ölçüde itibar etmiyordu. Bu hususta banka gereklilikleri bu kötü huyu düzeltme girişimi olarak görülebilir. Her iki sandık sisteminin de ana problemi kredi verirken borçlunun borcunu ödeme kabiliyeti yerine sıklıkla hayırseverliği üzerinde durmasıydı. Bu durum muhakkak ki bir mali sorumsuzluk halini almıştı. Ziraat Bankası, banka sermayesini koruma altına almak için ayrıntılı prosedürler ortaya koydu. Muhtemel bir borçlu, kredi ihtiyacı olduğuna karar verdikten sonra krediyi sadece tarımsal amaçlı kullanma niyetini, maddi teminat olarak sunduğu arazinin kesin mülkiyetini ve çiftçilik durumunu belgeleyen dokümanları almak için kendi köyünün ihtiyar meclisine (heyetine) başvururdu. Banka, vermeye gönüllü olduğu kredinin miktarını saptamak amacıyla arazinin niteliği, değeri ve vergi durumunu belirten noterden tasdikli ekli hesap defterini incelerdi. Eğer miktar başvuru sahibine uygun gelirse bir istikraz (borç) senedi düzenlenir, başvuru sahibi tarafından imzalanır ve noter veya banka tarafından onaylanırdı. Bu senette borcun miktarı, vadesi ve icra şartları belirtilirdi. Yerel arazi kayıt ve vergilendirme memurları, imzalı anlaşmayı ve başvuru sahibinin gerçek mülkiyet ruhsatını arazinin ipoteksiz durumunu doğrulamak amacıyla tetkik ederdi. Arazi sicil memuru, yanlış anlaşılmalara en aza indirmek için icra sürecini başvuru sahibine sözlü olarak açıklardı. Sonra bu memur, arazinin resmi olarak geçici bir süre için bankaya devredilmesine şahitlik eder, anlaşmaya mührünü basarak başvuru işlemini tamamlardı.¹⁶

Kredi verme süreci, mahalli önderlere tavsiye ve rehberlik amacıyla sık sık müracaat eden pek çok çiftçinin kafasını karıştırdı. Muhtemelen iyi niyetli ancak doğru prosedürler hakkında yarım yamalak bir bilgiye sahip bazı imamlar ve muhtarlar usulsüz başvuruların yapılmasına neden oldu. Bu güçlüğü gidermek için banka, 1892'de büyük çaba sarf etti ve her şubeye örnek formlar ve ayrıntılı yönergeler gönderdi.¹⁷ İşin daha da vahimi yerel muteberler ya da dürüst olmayan memurlar bankayı dolandırdılar veya manipüle ettiler. Tefeciler ve bu gruba dâhil olmayan pek çok saygın kişi, bankanın küçük ölçekli çiftçilere yardım etmesine engel oldu, ya da en azından banka işlemlerini kontrol etti ki, büyük bir olasılıkla bu işte hayati çıkarları vardı. Banka, sadece tefecilerin kârlarını değil aynı zamanda muteberlerin statülerini ve ekonomik pozisyonlarını da tehdit ediyordu. Alternatif bir kredi kaynağı olarak banka, orta tabaka çiftçi-

¹⁶ Bakınız yukarıda s. 213, n. 6; *Journal*, no. 412, 19 Kasım 1892; 1888 sözleşmesinin 18. maddesi ve Atasağın, *Ziraat*, s. 291.

¹⁷ *Journal*, no. 412, 19 Kasım 1892; no. 369, 23 Ocak 1892; no. 460, 21 Ekim 1893 ve no. 455, 16 Eylül 1893.

lere arazi sahibi aristokraziyle yarışabilme imkânı sağlarken daha fakir çiftçilerin mali yardım açısından üst tabakaya olan bağımlılıklarını ortadan kaldırmıştı. Muteberler ve tefeciler şube yönetimine iştirak ederek kendi yerel pozisyonlarını koruyabilmişlerdi. İstanbul'dan gönderilen banka memurları muteberlerle kendi sosyal emsallerine kredi vermek ya da uygun görülmeyen çiftçilere kredi dağıtılmasını engellemek gibi konularda işbirliği yapmış olabirdi. Benzer şekilde bu memurlar birtakım hileli yollarla gayrimeşru yüksek faiz oranları vermek suretiyle kendilerini zenginleştirebilmişti.¹⁸ Böyle istismarları kısıtlamak amacıyla banka ana sözleşmeye bir takım ek maddeler koydu. 1888 kanununa göre başka bir şahsın kefilliği üzerine kredi alan bir çiftçi o kredinin kefiline karşı sorumluydu. 1890'da ana sözleşmeye giren bir ek maddeyle küçük ölçekli çiftçiyi kefilinin gereksiz baskısından korumak amaçlandı.¹⁹ Bu ek madde çiftçinin bundan böyle sadece bankaya karşı sorumlu olduğunu taahhüt ediyordu. Borçlunun çıkarlarını dürüst olmayan banka memurlarına karşı korumak için her şube, alınan kredinin faizini ve miktarını belirten bir muhasebe defteri tuttu. Banka müfettişleri bu defteri ve genel hesapları denetlemek amacıyla şubelere habersiz ziyaretlerde bulundu. Banka şubesinin yasal faiz oranına bağlı kalmasını sağlamak maksadıyla özel bir de mahkeme kurularak ek bir koruma sağlandı.²⁰

Ziraat Bankası'nın güçlü destekçisi Dersaadet Ticaret ile Ziraat ve Sanayi Odası, gayrimenkullere güvence olarak itimat edilmemesi, tarım ürün ve aletlerinin de teminat olarak kullanılmasına izin verilmesi için bankayı tekrar tekrar teşvik etti. Güvence olarak taşınmaz mülklerde ısrar edilmesi, hem alışık olmadığı ipotekli kredi usulleriyle kendisine gözdağı veriliyor gibi hisseden çiftçilerin cesaretini kırıyor, hem de topraksız çiftçilerin ve gündelik işçilerin ekonomik durumlarını iyileştirmek için bankadan faydalanmasına engel oluyordu.²¹ Dönem boyunca, kazançlı tarım ve kâr fırsatları artarken zengin arazi sahiplerinin küçük ölçekli çiftçilerin mallara el koymasıyla birlikte topraksız çiftçi grubunun sayısı artmıştı. Oysa gördüğümüz gibi, banka tarafından güvenli sayıl-

¹⁸ Büyük Britanya, Kamu Belgeleri Dairesi, Dış İşleri Bakanlığı Arşivi (ilerideki bölümlerde FO olarak atıfta bulunulacaktır) 195/1843, Cumberbatch Ankara'da, 5 Haziran 1894; FO 195/2077, Crow Çanakkale'de, 10 Nisan 1900. Said Paşa, *Said Paşa'nın*, II, bölüm I, 18-22, bankanın zayıf yönlerini kısaca tarif etmekte ve maksimum faiz oranlarından bankayı sorumlu tutmaktadır.

¹⁹ Bakınız yukarıda s. 213, n. 6; ayrıca, Atasâğun, *Ziraat*, s. 211-12. Bu koşullar altında, devlet daha fazla arazi sahibi olmak için bankayı kullanmış olabilir.

²⁰ A+P 1887, Cilt 86, Dennis İzmir'de, n.d. ve A+P 1895, cilt 100, Cumberbatch Ankara'da, 15 Temmuz 1895. *Journal*, no. 369, 23 Ocak 1892; no. 537, 13 Nisan 1895 ve no. 683, 5 Şubat 1898.

²¹ *Journal*, no. 412, 19 Kasım 1892; no. 416, 17 Aralık 1892 ve no. 458, 7 Ekim 1893.

muş bir teminat türü olan arazi talebi, bankanın kendi kredi muamelelerinin başında geliyordu.

Yönetimden ve usullerden kaynaklanan sorunlar, bankanın bir tarım kredi kurumu olarak etkisini kesin bir şekilde zayıflatmıştı. Bankanın mülkî teminat sağlama ve dikkatli belgeleme konusundaki ısrarının tam tersi, geleneksel tefeciler belgesiz bir şekilde kişisel teminatlara dayanarak kredileri genişlettiler. İflas eden çiftçinin böyle bir kolaylığa ödediği bedel, sık sık hacizlerin eşlik ettiği olağanüstü yüksek faiz oranları oldu. Banka, tefeci faiz oranının üçte biri ile dörtte biri kadar faiz veren krediler sunarak, tefecilerin boğucu hâkimiyetlerini kırmak istedi. Tablo 1, bölgedeki banka aktivitelerinin kapsamını göstermektedir: 1889-95 ve 1898-1903 yılları boyunca 430 milyon kuruştan fazla kredi verildi; verilen her kredi ortalama 820 kuruştan fazla ediyordu.²² Yüzyılın devretmesinden kısa bir süre sonra, kredi alan bir İç Anadolu çiftçisi modern bir saba ve muhtemelen bir düzine koyun satın alabilirdi.²³ Her yıl Anadolu çiftçisinin yaklaşık % 1'i bu düşük faizli, uzun vadeli kredilerden faydalandı.

On üç yıl boyunca yarım milyondan fazla kredi verildi ve böylece Anadolu'da doğal afetlere karşı daha dayanıklı ve üretim standartlarını daha iyi şekilde iyileştirebilen bir çiftçi grubu ortaya çıktı. Anadolu'daki banka kredilerinin toplam değeri bölgenin tarımsal kredi ihtiyaçlarının yanında sönük kalsa da geniş çaplı, müesseseleşmiş ve ucuz bir kredi kaynağı olarak Ziraat Bankası, daha refah bir köylü sınıfının yaratılması sürecinde ilk adımları attı ve eskiden kendi olanaklarına uygun bir alternatiften yoksun çiftçilere benzeri görülmemiş bir yardım programı başlattı.

²² Tablo 2'de, 1889-95 ve 1898-1903 yıllarında imparatorluk içinde dağıtılan toplam krediden Anadolu'ya düşen pay belirtilmektedir. Eğer bu pay 1896-7 ve 1904-7 yıllarında sabit kaldıysa, 1889-1907 dönemi boyunca bankanın Anadolu'daki çiftçilere, 800,000'in üzerinde işlem yaparak, en az 600 milyon kuruş kredi verdiğini tahmin edebiliriz.

²³ Bundesarchiv, Koblenz, R2/1592, Löytold Konya'da, 1 Şubat 1905; A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*, cilt II (Leipzig, Viyana, 1912), s. 90-1.

TABLO 1: 1889-1895 ve 1898-1903 yıllarındaki nüfus ve aşar vergisi dağılımına göre Ziraat Bankası kredilerinin Anadolu'daki bölgeler arası paylaşımı

Bölgeler*	Banka Kredilerinin Toplamı (kuruş) ¹	Ortalama Toplam Kredi Yüzdesi ¹	Toplam Nüfus Yüzdesi ²	Toplam Aşar Vergisi Yüzdesi ³	Verilen Kredilerin Toplam Sayısı ¹	Ortalama Kredi Miktarı (kuruş) ¹
Aydın	127,996,546	30	13	23	95,986	1,334
Bursa	83,550,719	19	12	16	101,260	825
Konya	31,703,543	7	10	8	40,749	778
Adana	31,021,391	7	4	5	19,770	1,569
Kastamonu	30,872,926	7	9	7	62,565	494
Trabzon	26,490,281	6	10	7	38,371	690
Ankara	24,567,392	6	8	7	43,346	567
Sivas	24,139,711	6	10	7	44,393	544
Erzurum	15,859,481	4	6	7	26,060	609
Harput	11,144,831	3	5	4	11,551	965
Diyarbakır	9,340,893	2	4	4	8,545	1,093
Izmit <i>sancağ</i>	7,801,315	2	2	2	21,805	358
Bitlis	3,074,741	1	4	3	5,331	577
Van/Hakâri	2,940,045	1	4	2	5,257	559
Toplam Miktarlar	430,503,815	101†	101†	102†	524,989	

Kaynaklar:

¹ Türkiye, Ziraat Bankası, *Ziraat Bankasının 1305-1308 gayesine kadar vukubulan ikrazatı mübeyyin istatistik* (İstanbul, n.d.); ve *idem*, *Ziraat Bankasının [1309-1311, 1314-1319] zarfında vukubulan ikrazat, sermaye ve temettüatını mübeyyin istatistik* (İstanbul, 1309-22). 1889-95 ve 1889-1903 yılları için yalnızca bu yıllık banka raporları elimde mevcuttu.

² Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Gographie administrative, statistique descriptive et raisonnee de chaque province de l'Asie Mineure*, cilt I (Paris, 1892), s. xvi-xvii.

³ Tabloda belirtilen oranlar her vilayet veya sancağın aşar vergisi gelirleriyle; 1882, 1888, 1891, 1894 ve 1896 yılları boyunca Anadolu'da toplanan aşar vergi gelirlerinin tamamının karşılaştırılması sonucu ortaya çıkmaktadır. Muhtelif bölgelerin yıllık aşar vergisi düzeylerini gösteren bilgiler Quataert tezinden (s. 348-57) elde edilmiştir.

* Vilayetler.

† Yuvarlak hesap.

B-KREDİLERİN DAĞILIMI

Bu bölümde, Ziraat Bankası'nın Anadolu'nun on üç vilayetinde vermiş olduğu kredilerin, vilayetler arasındaki dağılımı ele alınmaktadır. Çünkü bu dağılım tarzı, bankanın tarımsal gelişime karşı olan duruşunu belirleme konusunda bizlere yardımcı olmaktadır. Tablo 1, toplam nüfusun yaklaşık dörtte birine sahip Aydın ve Bursa (Hüdavendigâr) gibi batı vilayetlerinin, bankanın Anadolu'da verdiği kredilerin takriben yarısını aldığını göstermektedir. Ülke nüfusunun % 4'ünü barındıran Adana vilayeti kredilerin % 7'sini alırken; İzmit sancağındaki nüfusun % 2'si verilen kredilerin nispi payını almıştı. Geri kalan on Anadolu vilayetinin payı kendi nüfus oranlarından daha küçüktü. Mesela, Trabzon ve Sivas vilayetlerinin her biri de nüfusun yaklaşık % 10'unu kapsamaktayken aldıkları kredi miktarı % 6 civarındaydı.

TABLO 2: 1887-1907 yıllarında Anadolu'da verilen banka kredileriyle Osmanlı İmparatorluğu'nda verilen banka kredilerinin karşılaştırmalı yıllık değer tablosu (Değerler kuruş birimiyle gösterilmiştir.)

Yıllar	İmparatorlukta Toplam Kredilerin Değeri	Anadolu'daki Toplam Kredilerin Değeri*	Anadolu'da Verilen Tüm Kredilerin Yüzdesi*	Anadolu'daki Kredilerin Sayısı*	Anadolu'daki Kredilerin Ortalama Değeri*
1889	16,283,202	9,194,687	57	10,842	848
1890	46,717,740	28,887,606	62	25,766	1,121
1891	60,760,012	36,152,262	60	33,797	1,070
1892	82,543,339	47,306,577	57	46,625	1,015
1893	84,955,154	47,278,761	56	52,546	900
1894	66,267,123	37,729,376	57	46,174	817
1895	55,755,743	29,950,598	54	39,872	751
1896	51,178,100	—	—	—	—
1897	45,769,300	—	—	—	—
1898	64,344,447	36,813,307	57	53,673	686
1899	65,401,589	36,656,517	56	55,734	658
1900	50,754,710	29,986,880	59	37,359	803
1901	55,179,765	32,644,802	59	34,980	933
1902	47,156,753	28,906,514	61	40,524	713
1903	43,904,138	28,995,928	66	47,097	616
1904	74,813,600	—	—	—	—
1905	82,686,200	—	—	—	—
1906	90,676,800	—	—	—	—
1907	109,746,900	—	—	—	—
Toplam Miktarlar		430,503,815		524,989	
		Anadolu'daki ortalama kredi değeri		- 820 piasters.	

Kaynaklar:

1889-95 ve 1898-1903 yılları için Tablo 1’de, n. i, belirtilen yıllık banka raporlarına bakınız. 1896-7 ve 1904-7 yılları boyunca Osmanlı İmparatorluğu’nda verilen krediler için Yusuf Saim Atasağun, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1939 (İstanbul, 1939), s. 218’deki tabloya bakınız. Eğer bu değerler 100 kuruş/lira kurunda liradan kuruşa çevrilirse var olan yıllık raporlarla her yönden uyusmaktadır. Bu değerler, ayrıca, banka raporlarının mevcut olmadığı durumlarda imparatorlukta kredi miktarını belirtmek için de kullanılmıştır.

* Hesaplamalar bana aittir.

Kredi dağılımı muhtelif bölgelerin göreceli zenginlikleri açısından analiz edildiğinde, daha nisbî bir dağılım tarzı ortaya çıkmaktadır. Burada aşar vergisi gelirleri tarımsal zenginliğin kaba bir ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Bir bölgenin Anadolu’nun toplam aşar vergisi gelirlerine olan katkısı, aldığı banka kredisinin payı ile karşılaştırıldığında Aydın ve Bursa vilayetlerinin hâlâ oransız pay aldığı gözükmemektedir. Yine de, Aydın ve Bursa, aşar vergisi gelirlerine % 39 katkıda bulunarak tüm kredi değerlerinin % 49’unu oluşturdu. Vilayetlerin geri kalan kısmı nüfusun nisbî payından çok, toplam aşar vergisi gelirlerine yaptıkları katkılara denk oranda kredi aldı. Ancak, Tablo 1’de Sivas’ın aşağısında yer alan daha fakir vilayetler, kredilerden daha ufak paylar almaya yöneldiler. Genellikle batı vilayetleri geçimlerini, doğu vilayetlerine göre daha iyi sağladı.

Tablo 1 ayrıca, belirli bir bölgenin çiftçisine verilen ortalama kredi miktarıyla o bölgenin kazançlı tarıma bağlı kalma derecesi arasında herhangi bir önemli bağın olmadığını göstermektedir. En yüksek ortalama kredi miktarlarının Aydın ve Adana gibi tarımsal açıdan ileri vilayetlerde kaydedildiği doğrudur. Ancak Diyarbakır ve Harput (Ma’muretül’aziz) gibi gelişmemiş vilayetlerdeki ortalama kredinin değeri, Ankara vilayetinin ortalamasının neredeyse iki katı olup, Konya vilayetinin ortalamasından üçte bir oranında fazlaydı. Oysaki, Ankara ve Konya vilayetleri, II. Abdülhamit döneminde, tarımın önemli ölçüde ticarileşmesini tecrübe eden bölgelerdi. Yıllık banka raporları daha detaylı bir şekilde incelendiğinde, tarımsal açıdan gelişen bir vilayetteki ortalama kredi miktarının zaman içinde mühim bir artış göstermediği ortaya çıkmaktadır. Şayet banka, kazançlı tarımı belirli bir biçimde özendiriyor olsaydı, böyle bir temayülde bulunabilirdik. Yıllık raporlar, gelişmekte olan bölgelerce alınan toplam kredilerin oranında da zaman içinde fark edilebilir herhangi bir artışın olmadığını göstermektedir. Örneğin Konya vilayetinin tarımı en hızlı şekilde 1895’te demiryolunun açılmasından sonra gelişti; lâkin Konya’nın toplam kredi-

lerden aldığı pay demiryolu hattının inşasından önce ve sonra yaklaşık % 7 oranında sabit kaldı. Aynı durum 1892 senesinde demiryoluna kavuşan Ankara vilayeti için de geçerlidir. İzmit sancağı bir istisna olarak gözükmemektedir, çünkü toplam kredilerden aldığı payı % 1'den yavaş yavaş % 2'ye yükselmiştir. Adana vilayeti de toplam kredi payını biraz artırmıştır. Fakat Anadolu'da verilen kredilerin farklı vilayetlerdeki toplam payları, genellikle önemli bir değişikliğe uğramadan, zaman içinde rastgele değişiklikler göstermiştir.²⁴

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam kredilerin Anadolu'ya düşen payı, çağ ilerledikçe hafif artış gösterse de dönem boyunca ekseriyetle sabit kaldı. (Bakınız Tablo 2)

Bölgede verilen kredilerin kesin miktarı muhtemelen arttı da. Anadolu'da yapılan tarım, İmparatorluğun diğer yerlerine göre daha hızlı gelişse de, bu bölgedeki tarımsal kredi olanaklarının genişlemesi banka işlemlerindeki genel oranla aşağı yukarı yerinde saydı. Anadolu'daki kredi dağılım politikaları, zaten varlıklı olan ve kredilerin bütününden daha büyük pay alan bölgelerin işine yaradı. Banka daha hızlı gelişen bölgelere çiftçi başına daha geniş ortalamada krediler ya da bankanın artmakta olan toplam kredi oranında borçlar vermedi. Kaynakların verimliliği ispatlanmış, borç verme risklerinin asgariye indiği, daha çabuk kâr edilen bölgelerde toplanması, bankanın politikasıydı. Daha sert bir yorum yapmak gerekirse, banka kredilerinin dağılım tarzı, uzun veya kısa dönem kâr elde etme düşüncesiyle alakalı değil, bir bölgenin menâfi iâne hissesi ek vergisi ödemeleriyle doğrudan alakalıydı. Bir bölge bankaya ne kadar çok katkıda bulunduyorsa o kadar çok kredi değeri toplamı elde etmişti. Banka, işlemlerinin ilk birkaç yılında gelişen yatırım tarzından hoşnut gibi gözüktü ve yeni fırsatlarla karşılaşmak için kaynakların yönünü değiştirme niyetinde olmadığını belli etti. Bu da devlete adil bir durum gibi gözüktü. Kısaca banka, kredileri bilinçli bir şekilde tarımın ticarileştirilmesi konusunda bir teşvik aracı olarak dağıtmadı. Krediler, daha geleneksel bir bakış açısıyla, çiftçinin gelişim potansiyeli dikkate alınmadan, sadece toplu bir yardım aracı olarak dağıtıldı.

C-TARIMSAL REFORMUN FİNANSÖRÜ OLARAK ZİRAAT BANKASI

Ziraat Bankası, çiftçilere kredi vermenin yanı sıra, tarımla alakalı başka bir önemli rol daha oynamak niyetindeydi. Bankanın *Sandık* öncüleri, tarımsal reformun ilerlemesi için kârların kullanımı ile net kârların şubeler ve merkez ofis

²⁴ Quataert tezi s. 373-4'deki Tablo 1'de belirtilen yıllık raporlara ait bir çalışmaya dayanmaktadır. Bu çalışma vilayetlerin kredi dağılım şekillerinin daha ayrıntılı bir analizini ve muhtelif idari bölgelerdeki yıllık ortalama kredi değerini sunmaktadır.

arasındaki ayırımı konusunda örnekler ortaya koymuşlardı.²⁵ Bu örnekler bankanın kurulmasıyla kurumsallaştı ve ilk defa teorik olarak bürokratik kaprislerden bağımsız, sağlam bir anapara kaynağı, tarımsal gelişim için mevcut hale geldi.

Banka net kârının üçte birini anaparaya ek olarak ayırdıktan sonra kuruluş sözleşmesinin 39. maddesi, tarımın iyileştirilmesi için gerekli dengeyi belirledi: net kârın üçte biri yerel projeler için banka şubesinde kalacak, geri kalanı bankanın merkez hazinesine yatırılacaktı. Fakat üçte ikilik payın merkez ve vilayet şubeleri arasındaki resmi ayırımından hemen vazgeçildi ve hissenin tamamı İstanbul hükümetinin kendi reform programlarında kullanması için merkez ofise gönderildi.²⁶

Aslında bu fonlar Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne yönlendirilirdi. 1893'ten sonra Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti tarımsal işleri yönetti. 1889-1908 döneminde banka kârlarından tarım reformuna düşen yasal pay yılda ortalama 41,000 liraydı.²⁷ Ziraat Bankası ulaşımları, eğitim ücretleri ve harçlıkları da dâhil olmak üzere Türk öğrencilerin Avrupa'daki tarım okullarına gönderilmesi konusundaki tüm masrafları üstlendi. Banka ayrıca, zirai okullar ile model çiftliklerin desteklenmesinin yanında model tarlalardan oluşan bir ağın kurulması için de finansal sorumluluğu üstlendi. Banka, çiftçilere ve zirai kurumlara tohum dağıtılması işine sermaye temin etti; deneme kullanım için zirai makine alımı ve bunların çiftçilere tanıtılması işlerini de finanse etti. Ziraat Bankası keza vilayet tarım müfettişlerinin; tarım okullarında, model tarla ve çiftliklerde çalışan personelin; özel projeler için kiralanmış olan ilave tarım uzmanlarının maaşlarını da ödedi.²⁸ Özetle Ziraat Bankası, Anadolu'da zirai değişimin teşvik edilmesi için hükümetin gösterdiği tüm çabanın finansal motoru haline gelmişti.

²⁵ Baş Vekâlet Arşivi (Başbakanlık Arşivi), İstanbul (ilerideki bölümlerde BVA olarak atıfta bulunulacaktır), İrade 1306/1888, Meclis-i Mahsus 4243 ve İrade 1305/1887, Meclis-i Mahsus 4005.

²⁶ BVA İrade 1308/1890, Dâhiliye 93313 ve İrade 1305/1887, Meclis-i Mahsus 4976, üçte bir payın mahalli tasarrufunu göstermektedir. 1892'den sonra BVA belgelerinde istisnai olarak yaptığım araştırmam üçte ikilik payın tamamının merkezi yönetimin emrinde olduğunu göstermektedir. Türkiye, Maliye Bakanlığı, *İhsaiyat maliye varidat ve masrufat umumi-yeyi muhtevidir*, 1325 (İstanbul, 1327) resmi politika gereği üçte ikilik payın, dönemin sonuna doğru, İstanbul'a gönderildiğini bildirmektedir.

²⁷ Atasığun, *Ziraat*, s. 367'deki tablodan elde edilmiştir; bakınız Quataert tezi, s. 377.

²⁸ Bu analiz Quataert tezi, 3-5, 7-12. bölümlerde belirtilen belgelere dayanmaktadır. Ayrıca bankanın tarıma yaptığı harcamaların maksadını ve miktarını gösteren *Journal*, no. 455, 16 Eylül 1893; no. 484, 7 Nisan 1894; no. 520, 15 Aralık 1894; no. 576, 1 Ocak 1896 ve no. 653, 10 Temmuz 1897'a da bakınız.

Bankanın üçte iki net kârının tarıma ayrıldığını belirten düzenleme sorunsuz bir şekilde işledi diyemeyiz. Düzensiz muhasebe işleri ve yeni bir kurumun kurulmasına eşlik eden problemler sonucunda ilk birkaç işlem yılında banka kârları o zaman başlatılan bir yığın reform projesine fon sağlama konusunda yetersiz kaldı.²⁹ Sultan, bütçe açığını karşılamak için, banka tarafından daha sonra ödenmek koşuluyla genel hazine fonlarının harcanmasını onayladı.³⁰ Yeni fiyat artışları Sultan'ın emriyle (iradesiyle) 1896'da yasaklandı ve bankanın mevcut reform projelerine olan desteği, üçte ikilik paydan elde edilen miktarla sınırlandırıldı. Hâlbuki aynı emir, model tarlaların ve tarım okullarının tamamlanması ya da tamir edilmesi için ilave bir bağış yapılmasına izin verdi.³¹ 1896'da getirilen sınırlama başlangıçta yalnızca normal işlem masraflarına uygulandı; var olan ziraî tesislerin inşası, genişletilmesi ve onarımı için özel ödenekler düzenli olarak onay gördü. 1903 senesinde banka anaparasından 5,6 milyon kuruşun üçte ikilik pay üzerinde avans olarak verilmesi şikâyet konusu haline geldi. Bu şikâyetin ardından daha kısıtlayıcı bir politika benimsendi. Yeni düzenleme, tarım fonlarının üçte ikilik payla sınırlandırılmasını yeniden teyit etti, ancak bundan böyle hiçbir "olağanüstü ödeneğin" (yani inşâ amaçlı olanların) bankadan çıkmayacağı da bu yeni düzenlemeyle belirlendi.³²

Kanunen tarımın payına düşen üçte ikilik miktar ile bankanın aslında bu amaçla ödediği meblağlar arasında bir karşılaştırma yapıldığında, bankanın tarımsal gelişime karşı aşırı cömert davrandığı izlenimi doğru çıkmamaktadır. 1889 ile 1908 yılları arasında tarıma harcanan para yaklaşık olarak 450,100 liraydı. Banka sözleşmesinin 39. Maddesindeki koşullara göre, düzgün bir şekilde net kârlardan tarıma ait olan pay toplam 815,730 lira oldu.³³ Kanunen öngörülmüş ve fiilen ödenen yaklaşık 45 sentlik bu fark yalnızca kronik Osmanlı mali sıkıntısını değil, ayrıca hükümet bünyesinde yaşanan gerilimleri de yansıtmıştı. Bu hükümet içi mücadeledeki ana muhalifler Orman, Maden ve Ziraat Nezareti ile Ticaret ve Bayındırlık Hizmetleri Nezaretlerinden oluşmaktaydı.

²⁹ BVA Bâb-ı Ali Evrak Odası (ilerideki bölümlerde BEO olarak atıfta bulunulacaktır) 68143 (1314/1897).

³⁰ BVA BEO 65433 (1314/1896) ve 101840 (1317/1899).

³¹ BVA BEO 65433 (1314/1896).

³² BVA BEO 140710 (1320/1902).

³³ Atasığun, *Ziraat*, s. 267, 335'deki tablolara dayanmaktadır. Zirai gelişim için ödenen paraların biraz değişken olan miktarları BVA BEO'de: 65433 (1314/1896), 140710 (1320/1902), 68143 (1314/1897), 193431 (1323/1905), 71153 (1315/1898), 99104 (1317/1899), ve *Journal*'de, no. 484, 7 Nisan 1894; no. 520, 15 Aralık 1894 ve no. 653, 10 Temmuz 1897 bulunmaktadır. Bakınız Quataert tezi, s. 377-8.

Ziraat Nezareti, yeni oluşturulan bir tarım reform organı olarak, vaktiyle Ticaret Nezareti'nin sorumluluğu dâhil pek çok görev üstlenmişti. Bu nezaret sürekli olarak tarımla ilgili mümkün olan en geniş görevleri toplama gayretinde bulundu. Ziraat Nezareti'nin güvendiği Ziraat Bankası'nın başlıca görevi çiftçilere kredi vererek ve tarım reformunu finanse ederek tarımı iyileştirmektir. Bunun da ötesinde Ziraat Nezareti'nin inancı şuydu: Eğer banka kuruluşları, bankanın kendisiyle daha yakından işbirliği içerisinde olsaydı, bu hedefler en iyi şekilde gerçekleştirilebilirdi. Nezaret, bankanın Ticaret Nezareti'nden alınıp kendi vazife alanı içine transfer edilmesi için bastırdı ama transferi gerçekleştiremedi. Ziraat Nezareti'nin çabalarına karşılık bankanın merkez kurulu, bu transfer önerisinin "ziraat bankası" terimine dayanılarak yapıldığını ve bunun bir yanıma olduğunu belirtti. Merkez kurul, bankanın öncelikli işlerinin gerçekte tarımla alakalı olmadığı konusunda ısrar etti. Bankanın Ziraat Nezareti ile olan iş ilişkileri nispeten önemsiz gözüktüyordu. Merkez kurulu bankayı, Ticaret Nezareti'nin himayesine bırakılırsa görevini en iyi şekilde yapacak bir ziraî kurum olarak değil de, bir bayındırlık hizmeti olarak görüyordu. Merkez kurul, bankanın tarımla olan bağlarının ikinci planda kaldığı sonucuna vardı ve bankanın işlemleri diğer banka ve bayındırlık hizmeti kuruluşlarından çok az farklılık gösterdi.³⁴

Ziraat Nezaretinin transfer talebi, hem Ticaret Nezareti'nin tarım alanında zaten azalmakta olan faaliyetlerini tehdit ediyor, hem de bankanın bir Ticaret Nezareti iştiraki olarak yerine getirdiği daha geniş hizmet görevlerini riske atıyordu. Banka ve Ticaret Nezareti arasındaki bağ Jön Türk Devrimine kadar bozulmadan kaldı. Bu bağ, 1896'da Ticaret Nezaretinin banka müdürünün maaşını ve memuriyetini üstlenmesiyle pekişti.³⁵ Dolayısıyla tarım reformunun finanse edilebilmesi, tarımla uzaktan alakalı ve genellikle düşmanca tavırlar sergileyen bir nezaretin onayına bağlıydı. Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti, bütçesini her yıl Maliye Nezareti'ne ve Şurayı Devlet'e arz ediyordu; ancak fonlar sadece, bankanın resmi sorumlusu gibi hareket eden Ticaret Nezareti'nin özel izniyle harcanıyordu. Ziraat ve Ticaret Nezaretleri arasında dönem boyunca sert tartışmalar devam etti ve tarım reformu için endişe verici bir zemin oluşturdu. Genellikle Ziraat Nezareti, hakkı olan miktarı almadığı konusunda şikâ-

³⁴ Bâb-ı Ali'den gelen mektup, 1 Şubat 1308/14 Şubat 1893, Atasağun, *Ziraat*, s. 46'daki modern Türkçe alfabesindeki yazımı. BVA BEO 101840 (1317/1899), Tarım Bakanlığı'nın Ziraat Bankası üzerinde hâkimiyet kurmak için daha sonra gösterdiği çabayı kaydetmektedir.

³⁵ Bankayı Tarım Bakanlığı'na devreden 1329/1 Şubat 1911 tarihli I Safer kararname metni için *Devlet Salnamesi* 1315/1897 (İstanbul, tarihsiz.), s. 274, 280; *Devlet Salnamesi* 1316/1898 (İstanbul, tarihsiz.), s. 306. Atasağun, *Ziraat*, s. 45-8. *Düstur*, ilk seriler III (İstanbul, 1330), s. 73-5.

yetlerde bulundu. Üçte ikilik pay ile gerçekte tarım reformuna ayrılan miktar arasındaki eşitsizlik, Ziraat Nezareti'nin bu ithamını görünüşte desteklemekteydi. Ticaret Nezareti, tarım reform programlarında israf ve savurganlık yapıldığı suçlamalarını kendi adına düzeltti. Şurayı Devlet önünde yapılan bu savaşlar genellikle Ticaret Nezareti lehine çözümlendi.³⁶ Ticaret Nezareti'nin genel yönetimden gördüğü desteğin dayanağı banka görevlerinin tabiatını kısmen de olsa ortaklaşa yorumlamaları gibi görünmektedir.

D-BANKANIN TARIM DIŞI GÖREVLERİ

Teşkilat sözleşmesinde bankanın sadece tarımsal görevleri tanımlanmıştı ve eğer bu içtihat geçerli kalmış olsaydı, banka Ziraat Nezareti'ne muhtemelen erken transfer edilecekti. Ancak Ticaret Nezareti'nin banka kontrolünü elinde tutmaya devam etmesi, eğer gerçekleşseydi banka görevlerinin tek parçalı görüntüsünden çabucak vazgeçildiği fikrini ortaya çıkaracaktı. Erken bir tarihte "ziraat bankası" adı yanlış kullanılan bir terim oldu. Hem banka hem de Ticaret Nezareti ve genel Osmanlı yönetimi, kurumun esas sorumluluğunun Ziraat Nezareti gibi idarenin belli bir dalına mahsus olmadığı, bir bütün olarak hükümete karşı olduğu konusunda görüş birliğine vardı. Ziraat Nezareti'nin bankanın yalnızca tarıma yönelik çalışması gerektiği konusundaki ısrarlarına ve bağımlılıklarına gösterilen itinanın aynısı iletişim ve ulaşım ağlarının kurulması, borçların ödenmesi, her seviyedeki eğitim sisteminin geliştirilmesi, askeri, bürokratik ve adli modernizasyonun sağlanması gibi konulara da gösterilmesi gerekiyordu. Osmanlı yönetimi muhtemelen banka fonlarının ve banka bürokrasisinin sadece tarıma ayrılamayacak kadar değerli olduğuna inandı ki kuruluşundan kısa bir süre sonra banka, kuruluş sözleşmesinde kendisine tahsis edilmeyen birkaç görevi de üstlenmiş oldu. Tarım dışı işlemlerin ele alındığı aşağıdaki kısa mütalaa, bankanın genel Osmanlı yönetimine olan katkılarını belirtirken, bankanın tarım sektöründeki noksanlıklarının daha iyi anlaşılmasına vesile olmalıdır. Bu mütalaa aynı zamanda hükümetin tarıma karşı takındığı tavır tarif etmekte ve II. Abdülhamit dönemindeki Anadolu'da tarımsal gelişimin karşılaştığı köklü bir sorunu da tanımlamaktadır.

Bankanın tarım dışı faaliyetleri iki ana kısma ayrılmaktadır. Bunlar, yardımcı tahsilât aracı veya devletin finansal yöneticisi olarak yapılan faaliyetler ile genel mali maksatlar için acil fon kaynağı olarak yapılan işlerdir. Bankanın vergi tahsildarı veya idarecisi gibi görev yaptığı birinci faaliyet alanı, *menafi iane*

³⁶ Örneğin, bakınız BVA BEO 193431 (1323/1905), 101840 (1317/1899), ve 99104 (1317/1899). Ayrıca, BVA BEO 203203 (1323/1905), ve 231847 (1325/1907).

hissesi ek vergisine münhasır değildi. Benzer şekilde banka, Osmanlı eğitimine fayda sağlaması için oluşturulan bir ek aşar vergisi olan *maarif iane hissesinden* (eğitime katkı payı) alır ve sonra bu fonları Maarif Nezaretine dağıtırdı.³⁷ Ayrıca 1900 yılında askeri modernizasyon için alınan ek aşar vergisi banka hazinesinde toplandı ve Maliye Nezareti'ne gönderildi. Buna ek olarak banka, bayındırlık hizmetleriyle tarım reformunda istihdam edilen kişilerin yanı sıra, kendi memurlarına ödediği maaşların % 6'sını çıkarıp Tekaüd Sandığı Nezareti'ne yatırdı. Banka, 1906 senesinde, mültecilerin iskânına yardım etmek ve onlara tarım aletleri sağlamak amacıyla tertip edilmiş yeni kurulu, bir piyangoyu yönetmeye başladı. Banka, piyangodan elde ettiği hâsılatı Muhacirin Komisyonu Âlisi'ne ödeme yapması için Maliye Nezaretine gönderdi. Orman geliri de banka şubelerine teslim edilir; idarî masrafların düşülmesinden sonra İstanbul'daki Ziraat Nezareti'ne yollanırdı. 1890 ile 1894 yılları arasında banka, hem köle işgücünü hem de köle ikame vergisini idare etti ve de karayolunda çalışan mühendis ve işçilerin maaşlarının ödenmesi işine baktı. 1894'ten sonra ikame vergisinin doğrudan yerel yönetimlerce toplanmasına rağmen banka 1909 yılına kadar maaş dağıtım işlerini yönetmeye devam etti.³⁸

Osmanlı devletinin ve ekonomisinin daha geniş çaptaki ihtiyaçlarına cevap veren bu faaliyetler, bankanın bir tarım reform aracı ve kredi kaynağı olarak gerçekleştirdiği işlemlerin itibarını zedeledi. Bu girişimler, bankanın gerçekleştirdiği ikinci tarım dışı faaliyet alanının - yani banka fonlarının genel idare ve mali amaçlar doğrultusunda hükümet tarafından kullanılması faaliyetinin - gölgesinde kaldı.

Dönemin büyük bir kısmında sıra dışı bir şekilde borçlarını ödeyebilen II. Abdülhamit yönetimi Ziraat Bankası'na tekrarlanan mali sorunları çözmede yardımcı bir araç olarak güvendi. Acil durumlarda devlet tarafından kullanılması maksadıyla banka kaynaklarının korunabilmesi için tarıma yapılan banka harcamalarının sınırlandırılması gerektiği 1899'da Şurayı Devlet tarafından beyan edildiğinde eskiden beri var olan bir hükümet görüşü de resmen ifade edilmiş oldu.³⁹ Devlet önce 1892'de, ondan sonra da daha büyük oranlarda düzenli olarak bankadan önemli meblağlarda borçlar aldı. 1892 ve 1908 yılları ara-

³⁷ *Journal*, no. 415, 10 Aralık 1892; Atasağun, *Ziraat*, s. 7, 8, 329; s. 222; Bâb-ı Ali'den gelen mektup, 1 Şubat 1308/14 Şubat 1893.

³⁸ BVA Orman 1323/1906, Zilhicce no. 1; Politisches Archiv des Auswartigen Amtes, Bonn (İlerideki bölümlerde AA olarak atıfta bulunulacaktır), Türkiye 110, Bd. 29, Marschall to Hohenlohe, 27 Mart 1900 ve Türkiye, Bd. 30, 21 Nisan 1900. Heidborn, *Manuel*, II, 153; Atasağun, *Ziraat*, s. 329-32; *Düstur*, VIII (Ankara, 1943), s. 240-1, 345-9, 498-9.

³⁹ BVA BEO 106766 (1317/1899).

sında, banka hükümete takriben 2,9 milyon lira borç verdi ki bu rakam tarım reformuna fiilen aktarılan banka fonlarının yaklaşık olarak beş katıydı. Bu tutarın % 10'dan daha azı geri ödendi.⁴⁰ Üstelik menâfi iâne hissesi ek vergisi devamlı olarak banka hazinesinden çeşitlendirildi ve Rus Savaşı tazminatının, 1903'te Deutsche Bank'tan alınan kredinin, Hicaz demiryolu ile Tıbbiye Mektebi inşaat maliyetlerinin ödenmesine yardımcı olmak amacıyla kullanıldı. Bankanın gelirleri ve anaparası 1897, 1902 ve 1908 yıllarında verilen uluslar arası kredilere kefil olmak için kullanıldı.⁴¹ Bunun yanı sıra banka gelirlerinin % 10'u yol ve köprü inşası ve tamiratlarına ayrıldı.⁴² Çok büyük bir bayındırlık hizmeti projesi için başlatılan keşif çalışmasını desteklemek amacıyla, banka fonundan 50,000 liralık bir maliyet çıkması yapılan küçük çaplı harcamalar içerisinde sayıldı.⁴³ Banka fonları ara sıra hazine-i hassaya (hükümdarın kendisine mahsus para dairesine) transfer edilirdi. Örneğin bir keresinde Sultan, Ziraat Nezareti'nin elinde bulunan banka fonlarını imparatorluk gayrimenkullerine iletmesi emrini vermişti.⁴⁴

Devletin borç aldığı veya genellikle tarım dışı amaçlar için kamulaştırdığı top yekûn kredi miktarının, bankanın toplam anaparasının yarısına tekabül ettiği tahmin edilmekteydi.⁴⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf mali durumu ve hükümdarlıkla kamu fonları arasında açık seçik bir ayırımın olmayışı, banka kaynaklarının yeniden idare edilmesini muhtemelen kaçınılmaz kıldı. Menafiane hissesi ek vergisi, gelirleri çiftçi sınıfı adına kullanılmak şartıyla çiftçi sınıfının üstüne zorla yüklenmişti. Hükümetin bu tasarruflardan sürekli sapması, ek vergi ihdas etme niyetindeki samimiyetini sorgulanır hale getirmiş ve vergilerin sırf çiftçilerden kazanç sağlamak maksadıyla kullanılan bir başka araç ola-

⁴⁰ Atasağun, *Ziraat*, s. 340'daki tablolardan elde edilmiştir; ayrıca bakınız BVA İrade 1309/1891, Meclis-i Mahsus 5302. Du Velay, *Essai*, s. 685, Osmanlı Bankası'nın hükümet kredilerinin ana kaynağı olduğunu göstermektedir; Du Velay ayrıca Maliye Bakanlığı'nın Ziraat Bankası'na yaklaşık 1,1 milyon lira borcu olduğunu ifade etmektedir, c. 1903. Menafi Sandıkları'ndan 250,000 altın hükümet kredisinin alınmasını onaylayan 1887 kararname için bakınız *Düstur*, V (Ankara, 1937), s. 939.

⁴¹ AA Türkiye 110, Bd. 52, Marschall to Bülow, 8 Nisan 1908; Türkiye, Bd. 36, 10 Ekim 1902; Türkiye, Bd. 52, Marschall to Deutsche Bank, 10 Ocak 1908; Türkiye, Bd. 25, *The Standard*, 18 Aralık 1897; and Türkiye, Bd. 26, Stemrich, 1 Mayıs 1898. Ayrıca, BVA BEO 128168 ve Atasağun, *Ziraat*, s. 329-32. *Journal*, no. 376, 12 Mart 1892 ve *Levant Herald* (İstanbul), 7 Şubat 1893, vergi tahsildarlarının 1888 sözleşmesinde taahhüt edildiği gibi ek vergileri bankaya teslim etmediklerini göstermektedir.

⁴² Cuinet, *En Turquie*, Cilt II, 433-4.

⁴³ Hayri Mutlucak, 'Yakın tarihimizde ilk sosyal, iktisadi ve teknik kalkınma planı', *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı XXIV (Eylül 1969), s. 21-3, 25 Haziran 1907/14 Cemaziyelevvel 1325 tarihli bir Devlet Finans Komisyonu raporunu izah etmektedir.

⁴⁴ BVA BEO 131129 (1319/1901).

⁴⁵ Atasağun, *Ziraat*, s. 344-5.

rak görüldüğü izlenimini yaratmıştır. Zaten banka fonlarının bu şekilde yağma edilmesi hem hükümet kabahatlerini çiftçi sınıfı üzerine musallat etti, hem de tarımsal kredi sağlayıcısı veya tarım reformunun finansörü olarak bankanın potansiyel etkinliğine yakın bir seviyede görev yapmasına engel oldu. Gelişim açmazı belirginleşmişti. Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca gelir kaynağı olan tarımın iyileştirilmesi diğer modernizasyon programlarına ek gelir sağlarken, hem Osmanlı hazinesini hem de halkını zenginleştirecekti. Ziraat Bankası fonlarının normal amacından saptırılması kısa vadede pek çok gerekli finansal aksesuar sağladı, ancak tarım reform programlarını zayıflattı, zirâ gelişim hızını yavaşlattı. Sonuç olarak Osmanlı mali istikrarının gerçekleşme hızı da zayıfladı.

SONUÇ

Banka fonlarının ve banka personelinin Osmanlı yönetimine yaygın tarım dışı hizmetler sunması, hükümetin kendini bütünüyle tarım reformuna adanması konusundaki kabiliyetsizliğinden ve isteksizliğinden kaynaklanıyordu. Devlet, Ziraat Nezareti'ni banka politikaları üzerindeki denetim mekanizmasından dışlayarak ve bu görevin daha hoşgörülü Ticaret Nezareti'nde kalmasına izin vererek banka fonları üzerindeki vesayetini sigorta altına aldı. Bu koşullar hem bankanın tarıma aşırı miktarlarda kredi verdiği iddialarını şüpheli hale getirmekte, hem de bankanın başlangıçta sadece tarıma dönük olan yönünün esaslı bir şekilde değiştirildiği izlenimini uyandırmaktadır. Ufukları nitelikleri gereği uzun vadeli olan tarımsal gelişim projeleri Osmanlı hükümetinin ikinci önceliği olarak kaldı.

Ana hatlarıyla belirttiğimiz kredi dağılım politikalarındaki suiistimaller ile fonların kötüye kullanılması gibi olumsuzluklara rağmen hem krediye ulaşılması konusunda hem de Anadolu'daki tarım reformunu finanse etme konusunda Ziraat Bankası, çok değerli katkılarda bulundu. Küçük ölçekli çiftçilere ait ipotekli mülklerin gayrimeşru bir şekilde yerel muteberlerin etkisi altındaki şubelerce haczedilip haczedilmediği veya kredilerin çoğunlukla bir bölgenin daha zengin ve daha nüfuzlu çiftçilerine verilip verilmediği, eldeki kanıtlara bakılarak saptanamamaktadır. Bu doğrultuda bazı eğilimlerin olduğu mümkün gözükmektedir. Yeni sermaye akışı, eşitliğe verilen önemi göz ardı ederek, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde teknolojik dönüşümü finanse edebilme imkânını sundu. Banka, kredi kaynaklarını rastgele saçmak yerine, kredi vermeye gayret gösterebilir ve geniş kapsamlı toplanan ek vergi gelirini birkaç çiftçinin yararına kullanabilirdi. Oysa böyle bir ayırım modeli, bir bütün olarak bölgede çiftçiyle yakın ilişkiler kurma gayretindeki on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı yöne-

ticilerinin asıl niyetleriyle muhtemelen çelişirdi. Banka kredileri, ekonomik krizleri savuşturmada, ekim alanını genişletmede veya tarım metotlarını iyileştirmede çiftçiye yardım etti. Uzun lafın kısası bankanın sunduğu kredi hizmeti, Anadolu tarımının gelişiminde hayati öneme sahip ucuz kredi ihtiyacını giderme konusunda görevini kısmen de olsa yerine getirdi.

Önceleri genel ödeneklerden tarım reformu için fon çıkarabilme yeterliliği Mithat Paşa ya da Cevdet Paşa gibi siyaseten güçlü savunuculara bağlıydı. Banka reformların finansörü olarak bu bağımlılığı kırmayı başardı. Sabit kâr yüzdesinden fayda sağlama kuralı epey bir suiistimal edildi, çarpıtıldı ve boşluklarından yararlandı. Böyle olmasına rağmen kural, bütünü görmezden gelinmedi. Hükümet çevrelerinde bu mali kurala duyulan bağlılık mutlak şekilde devam etti. Kuralın varlığı, ideal olmasa bile, reform programları ve Türk tarımının dönüşümü için yaşamsal öneme sahip daha sağlam bir fon akışı sağladı. Osmanlı devletinin ekonomiye yaptığı geleneksel müdahalelerle beslenen ve Anadolu tarımını geliştirmesi için Avrupalı danışmanlarınca teşvik edilen II. Abdülhamit yönetimi tarım sektöründeki sermaye kıtlığına çare bulmak için harekete geçti. Banka, son dönem Osmanlı tarımını büyüten en etkili tek yerli güç olarak hizmet verdi. Gerçi Türk özel sektöründen yapılan yatırımlar devam etti ve dünya pazarının büyüyen fırsatlarına karşılık bir orta sınıfın meydana gelmesiyle birlikte bu yatırımlar da arttı. Ancak özel sektör yatırımları gerekli dönüşümü gerçekleştirme konusunda yetersiz kaldı. Banka da pek çok açıdan yetersiz kaldı ve eldeki sorunları çözme konusunda başarısızlığa uğradı. Bankanın tasarruf miktarı azdı; meblağları yönetim tarafından adeta sifonla çekilmişti; küçük ölçekli çiftçiler bankanın sunduğu fırsatlardan maksimum seviyede avantaj sağlayamazken, eğitilmiş ve zengin kişiler kredi verme usullerini kötüye kullanmıştı. Yine de, tarım sektörünün geniş çaplı modernizasyonu için zorunlu olan ön koşulların yaratılması aşamasında, banka destekli tarım olanaklarının devam ettirilmesi ve verilen kredilerin miktarı ve sayısı, Ziraat Bankası'nı önemli bir başlangıç noktası haline getirmiştir. Ve son olarak Ziraat Bankası gerek kusurları gerekse başarıları ile tarımı modernize etmek için çaba sarf eden Türkiye Cumhuriyeti memurlarına rehberlik etmiştir. ©